

МИХАЙЛЮК М. І.

аспірант кафедри права та публічного управління

(ЗВО «Університет Короля Данила»)

ORCID ID: 0009-0009-4205-4246

УДК 347.122 (477)-053.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.114>**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ
НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

У вказаній статті розглядаються питання майнових прав неповнолітніх осіб з точки зору науки цивільного права, у тому числі формулюється визначення даної правової категорії через більш широке поняття «майнові права». Також, у рамках вказаного дослідження, враховано аналіз видів майнових прав і вміст дієздатності неповнолітніх осіб, обсяг яких збільшується по мірі дорослості даної категорії фізичних осіб.

У теорії права особливу значимість мають категорії «правоздатність», «дієздатність», оскільки в них вкладається особливий зміст, який полягає у можливості мати права та нести обов'язки, а також набувати та виконувати їх.

Дані категорії мають важливе значення у аспекті проведення дослідження питань щодо майнових прав неповнолітніх осіб. Правоздатність виникає в момент народження, а дієздатність, у свою чергу, з моменту, коли особа може самостійно усвідомлювати значимість своїх дій, та може керувати ними. Дане положення пов'язується з тим, що здійснення прав та обов'язків є вольовою дією, яка опосередковується та залежить від психоемоційної зрілості фізичної особи.

Робиться висновок про те, що майнові права неповнолітніх осіб як суб'єктивні цивільні права, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також з матеріальними (майновими) вимогами, що виникають між учасниками цивільних відносин щодо розподілу цього майна та обміну і які мають як суб'єкт неповнолітню особу (що не володіє дієздатністю в повному обсязі).

У якості видів майнових прав неповнолітніх осіб можна назвати: зобов'язальні права (правомочності власних дій, вимоги тощо), речові права (право власності), виняткові права (на результати інтелектуальної діяльності тощо).

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, майнові права, цивільно-правовий захист, фізичні особи, неповнолітні особи, діти

Mykhailiuk M. I. Certain Issues in Forming the Definition of Property Rights of Minors in Civil Legal Relations

This article examines the issues of property rights of minors from the standpoint of civil law science, including the formulation of the definition of this legal category through the broader concept of «property rights.» Within the framework of the study, an analysis is also provided of the types of property rights and the content of the legal capacity of minors, the scope of which expands as this category of individuals matures.

In legal theory, the categories of “legal capacity” and “active legal capacity” (capacity to act) are of particular significance, since they embody the specific meaning

of the ability to have rights and bear obligations, as well as to acquire and exercise them.

These categories are of crucial importance in studying the property rights of minors. Legal capacity arises at birth, while active legal capacity, in turn, arises from the moment when a person can independently understand the significance of their actions and control them. This provision is linked to the fact that the exercise of rights and duties is a volitional act that is mediated by and dependent on the psycho-emotional maturity of the individual.

It is concluded that the property rights of minors, as subjective civil rights, are connected with the possession, use, and disposal of property, as well as with material (property) claims that arise among participants in civil relations regarding the distribution and exchange of such property, where the subject is a minor (who does not possess full legal capacity).

The types of property rights of minors may include: **obligatory rights** (rights to perform actions, make claims, etc.), **real rights** (ownership rights), and **exclusive rights** (rights to the results of intellectual activity, etc.).

Key words: *civil law, civil legislation, civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, property rights, civil-law protection, natural persons, minors, children.*

Вступ. За загальним розумінням серед визначених майнових прав неповнолітніх осіб включені: права на утримання батьками, усиновлювачами, піклувальниками; право власності на доходи та майно, отримані неповнолітньою особою у вигляді стипендії або подарунку, або ж дохід від зайняття підприємницькою діяльністю та за трудовим договором; право на володіння та користування майном батьків при спільному проживанні. Неповнолітні особи також мають право на спадкування та можуть мати право на певні види пенсій.

Майнові права виступають комплексною категорією цивільного права, що включає речові, зобов'язальні, виняткові, спадкові, а також змішані права. За останні десятиліття майнові права набули суттєвого розвитку, пов'язаного з прийняттям Цивільного кодексу України.

Здається, що з погляду цивільного права до майнових прав можна підходити з окремих боків. З одного боку, майнові права розглядаються як суб'єктивні права, які мають ознакою належність до конкретної особи, з іншого – як об'єкти цивільного права, отже, і цивільних правовідносин, які мають ознакою відносини та спроможності, покликані задовольняти потреби суб'єктів цивільного права.

Чинне цивільне законодавство активно використовує категорію майнових прав у системі норм Цивільного кодексу, хоч і не дає її визначення. Так, у положеннях статті 177 ЦК України, при перерахуванні об'єктів цивільних прав, вказується на майнові права, які поряд з грошима та цінними паперами, належать до майна, яке може перебувати як у матеріальному так і у цифровому середовищі [9].

Ці та інші питання цивільно-правового захисту прав неповнолітніх осіб, на різних етапах розвитку українського суспільства, стали об'єктом досліджень таких фахівців, як: І. В. Апопій, У. П. Бек, Є. В. Бернада, Н. В. Волкова, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, М. М. Дякович, М. В. Логвінова, З. В. Ромовська, Л. А. Савченко, О. І. Сафончик, Р. В. Сауляк, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, В. М. Чернега, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, О. А. Явор та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Слід звернути увагу на те, що у правовій державі вищою цінністю є права і свободи людини і громадянина. Згідно до положень статті 1 Конституції України: Україна є правовою державою. Основні права і свободи повинні визнаватися, неухильно дотримуватися і захищатися державою. У вказаному контексті, даний обов'язок виникає у держави з моменту народження її громадянина (момент виникнення правоздатності).

Якщо звернутись до статті 41 Конституції України, то визнається, що кожен має право володіти, користуватись та розпоряджатись своєю власністю, тобто своїм майном на праві власності. Обмеження в залежності від віку визнання основного закону нашої держави не містяться. Вікових обмежень не містить і положення ЦК України. Але системне тлумачення положень цього нормативно-правового акту дозволяє говорити, що самотійність у набутті та використанні майнових прав неповнолітніми особами все ж таки має віковий ценз.

У теорії права особливу значимість мають категорії «правоздатність», «дієздатність», оскільки в них вкладається особливий зміст, який полягає у можливості мати права та нести обов'язки, а також набувати та виконувати їх.

Дані категорії мають важливе значення у аспекті даного дослідження. Правоздатність виникає в момент народження, а дієздатність, у свою чергу, з моменту, коли особа може самотійно усвідомлювати значимість своїх дій, та може керувати ними. Дане положення пов'язується з тим, що здійснення прав та обов'язків є вольовою дією, яка опосередковується та залежить від психоемоційної зрілості фізичної особи.

Однією з наріжних проблем категорії майнових прав у вітчизняній юриспруденції можна назвати проблему юридичної природи або сутності майнового права, що носить більшою мірою теоретико-правовий, ніж цивільно-правовий характер.

Користуючись інструментарієм теоретико-правової науки та розглядаючи конструкцію відносних правовідносин, слід розглядати майнове право як різновид суб'єктивного права. У цій якості воно виступає елементом змісту правовідносини і зазвичай розуміється як міра можливої поведінки уповноваженої особи, у тому числі й неповнолітньої особи. Саме суб'єктивне право має складну структуру, так-як складається з певних правовідносин.

Залежно від конкретного різновиду суб'єктивних прав прийнято виділяти такі права: право на власні дії, право вимоги та право позову. Причому наголошується, що право вимоги – це права щодо чужих дій (на відміну від права на власні дії), крім того, право вимоги безпосередньо пов'язується з юридичним обов'язком. Ці права у різній сукупності є як і у відносних, так і у абсолютних правах.

Загальновизнаною є думка, що особисті немайнові права виникають стосовно нематеріальних благ, властивих фізичній особі у тому числі й неповнолітній особі. Держава не може безпосередньо впливати на сутність нематеріальних благ.

Як свідчить О. Є. Кукарєв, право взагалі (зокрема й цивільне) неспроможне безпосередньо впливати на будь-які блага. Встановлення законів, що містять дозволи або заборони, регулюють відносини фізичних та юридичних осіб, які виникають з приводу певних благ, наділяючи одних осіб необхідними правами, а інших осіб обов'язками, що їм кореспондують [13, С. 11-23]. Держава, встановлюючи за особою її суб'єктивне право на нематеріальне благо, і захищати може тільки це суб'єктивне право.

Однак у літературі трапляються й інші думки.

Так С. О. Сліпченко стверджує: «хоча за традицією вживається термін право, інакше кажучи, цей термін не відповідає суті відносин. Забезпечується та охороняється державою не право на недоторканність, честь, гідність, а самі ці нематеріальні блага» [8, С. 105-119].

Різними вченими пропонуються різні варіанти сукупності ознак, що характеризують особисті немайнові права. Виділити якусь єдину ознаку, яка була б прийнятною для кожного особистого немайнового права і в той же час виділяла б їх із загальної маси суб'єктивних прав, неможливо. Тому сутність особистого немайнового права розкривається через сукупність ознак.

Так, наприклад, О. І. Гуменюк як такі ознаки виділяє наступні: а) нематеріальний характер особистих прав; б) особливий об'єкт особистих прав; в) специфіка підстав виникнення та припинення; г) індивідуалізація особистості [2, С. 119-123].

С. О. Попова з метою виявлення специфіки особистих немайнових прав докладно розглядає такі ознаки як: а) загальний характер особистих прав, незалежність від інших прав; б) немайновий (нематеріальний) характер особистих прав; в) специфічність об'єкта особистих прав, особистих (нематеріальних) благ, нерозривний їх зв'язок з особою як такою;

г) абсолютність особистих прав; д) індивідуалізація особи; е) специфіка підстав виникнення та припинення. При цьому під загальністю особистих прав розуміється їхня приналежність кожній особі та їхнє самостійне значення, незалежне від матеріального становища особи [5, С. 293-296].

Є й інші позиції. Так, К. С. Науменко вказує на соціальну цінність особистих прав, їх невіддільність від особи, невідчужуваність, непередаваність і абсолютний характер особистих прав [4, С. 55-56].

Ряд авторів розглядає характеристики особистого немайнового права через ознаки його об'єкта – нематеріального блага. З урахуванням цього, О. О. Пунда особисте немайнове право визначає як «права з приводу нематеріальних благ, невіддільних від особи, які належать їй незалежно від її спеціального правового становища та наявності інших прав чи обов'язків» [6, С. 197-204].

Н. О. Давидова визначає ознаки нематеріальних благ як такі, що «мають позаекономічну природу, що становлять цінність для їхнього носія, мають функціональну властивість нетоварності, що належать особі як такій і від неї невіддільні» [3].

Ознаки майнових прав можна спробувати виявити на основі протиставлення прав майнових та особистих немайнових, оскільки з позицій логіки є поняттями взаємовиключними. Це судження випливає із статті 1 ЦК України, яка визначає склад відносин, що регулюються цивільним правом. І, незважаючи на безперервну дискусію про те, чи регулює цивільне право особисті немайнові права, чи тільки охороняє їх, саме їхнє включення до кола відносин, що підпадають під дію цивільного права, є безперечним.

На основі протиставлення розглянутих нами ознак ми виділяємо таку ознаку майна, як можливість його відчуження, тобто відриву від особи носія. На цю ознаку прямо вказує частина перша статті 178 ЦК України. У цьому сенсі сучасне право вимоги та борг є більшою мірою відносинами між двома речами, ніж між двома особами; кредитор та боржник є лише юридичними представниками своїх речей [10].

Виходячи з цього майнові права, порівняно з немайновими, у переважній більшості – права, що не мають особистого характеру. Як вказує О. Є. Кухарев «такі дії (маються на увазі зобов'язання) значною мірою втрачають свій суб'єктивний характер і наближаються до об'єктивних цінностей» [12, С. 160-165].

Наступною характерною ознакою майнового права є можливість його грошової оцінки. Особисті немайнові права також передбачають можливість фінансової оцінки, що є однією з необхідних передумов віднесення до цивільного права. Проте їхня оцінка зазвичай здійснюється після порушення немайнових прав і благ і диктується необхідністю відшкодування заподіяної таким благам шкоди. Оцінка майнових прав безперечна і характеризує їх ліквідність як об'єкта цивільних прав.

На думку Ю. О. Гладько: «термін майнове право має подвійний зміст, тому слід відрізнити суб'єктивне право як складову частину правовідносини, як елемент змісту правовідносини, з одного боку, і з другого – безпосередньо майнове право як об'єкт цивільного права, як об'єкт правовідносин» [1, С. 186-190]. Отже, на її думку, поняття майнового права стосується як змісту правовідносини, так й його об'єкта.

Окрему проблему теорії майнових прав становить невирішеність питання, чи може майнове право бути самостійним, повноцінним об'єктом.

Наявні варіанти відповіді полягають у тому, що, по-перше, суб'єктивні права (майнові права) не можуть бути об'єктами інших прав. І тут вчені вказують на те, що зміст правовідносин може бути об'єктом хоча б й інших правовідносин. Крім того, будь-яке право завжди належить конкретному суб'єкту цивільних правовідносин – фізичній або юридичній особі.

Для функціонування як об'єктів відносин, майнові права повинні відокремитися від їхнього носія. Але безсуб'єктних прав не існує.

Як зазначає О. В. Піхурець, передача права передбачає наявність хоча б і нескінченно малого за тривалістю моменту часу, коли одна особа право вже передала, а інша ще не прийняла. Отже, неможлива і передача прав [12, С. 251-260].

У науковій літературі звертається увага на визнання права у якості об'єкту, що призводить до виникнення певної конструкції яка вказує на наявність можливості отримати право власності на права (наприклад, частина третя статті 597¹¹ ЦК України). Тому у цьому разі вирішення питання щодо самостійності та повноцінності майнового права як об'єкта цивільних прав, майнові права не повинні бути об'єктом цивільного права, ні у складі більш загальної категорії «майно», ні як особливий об'єкт цивільних прав.

Інший варіант вирішення питання полягає у визнанні можливості самостійної участі майнових прав у цивільних відносинах.

ЦК України розглядає майнові права як об'єкти, крім того, їх обіг допускається нормами про купівлю-продаж, про дарування, про поступку, про фінансування під відступлення грошової вимоги, про внесення як вклад до статутного капіталу юридичних осіб, про комерційну концесію, про договір простого товариства тощо. Представниками такої позиції можна назвати В. М. Парасюка, Н. М. Грабара, які вказують на те, що «будь-яке майно, по суті, виступає як право», хоча «ідея про те, що майном насправді є права, не ввійшла ще повністю до юридичної свідомості» [11].

Ю. О. Гладьє слушно зауважує, що серед прихильників визнання майнових прав об'єктами цивільного права спостерігаються різні думки щодо юридичної природи майнових прав [1, С. 186-190]. Так, зокрема, є пропозиції розглядати майнові права як різновид речей, чи як квазіречі.

Так, провівши аналіз поняття речі в сучасному цивільному праві, О. І. Сафончик доходить висновку про те, що крім речей – предметів матеріального світу, існують ще два види речей, зокрема, по-перше, речі, прямо названі такими у законодавстві (цінні папери, підприємство як майновий комплекс), а по-друге, речі, які відсутні в природі, але існування яких допускається [14].

Понад те, даний автор зауважує: «деякі майнові права що неспроможні виступати у відносинах самостійно, тому можна припустити, що законодавець допускає наділення деяких майнових прав речам, які, за їх властивостями не можна назвати речами. До таких, професорка відносить: вклади фізичних та юридичних осіб у банках, за якими вкладники мають право вимоги повернення суми вкладу та виплати відсотків на цю суму (при цьому особливо акцентується увага на тому, що вклад тут не повинен розглядатися як грошова сума), а також пай члена виробничого кооперативу та частка учасника товариства з обмеженою відповідальністю [7, С. 85-90].

Таким чином, стосовно майнових прав науковець вказує, що деякі майнові права є, по суті, нематеріальними речами, а деякі – виступають у цивільних відносинах у «первозданному» вигляді, самостійно.

Але тоді постає питання: як відмежувати між собою майнові права як самостійний об'єкт відносин та майнові права, що виступають як нематеріальна річ? На цю обставину звертає увагу і автор цієї концепції: наявність у законодавстві бездокументарних цінних паперів, а також безготівкових грошей свідчить про те, що законом, крім речей як предметів матеріального світу, паралельно допускається існування «нематеріальних» речей. І це говорить про те, що межа між речами як предметами матеріального світу, з одного боку, та майновими правами, з іншого боку, не є достатньо певною.

На думку окремих науковців, у більшості норм цивільного законодавства поняття «майнове право» використовується у значенні зобов'язального майнового права, що має певну цінність і здатного брати участь у цивільних відносинах.

Зобов'язальне майнове право має низку ознак, властивих і традиційним об'єктам цивільних правовідносин, таким, як речі.

По-перше, суб'єктивне зобов'язальне право має бути відчужуваним, тобто воно має бути нерозривно пов'язано з особою свого носія. Тому не можуть стати об'єктами цивільних відносин у сенсі статті 177 ЦК України права на отримання аліментів, права на компенсацію моральної шкоди та інші права, що випливають із зобов'язань особистого характеру. Однак перелічені суб'єктивні права, безумовно, мають майновий характер і можуть бути віднесені до суб'єктивних майнових прав у широкому значенні.

По-друге, майнові права як об'єкти відносин повинні мати економічну цінність. Ця ознака побічно є у Цивільному кодексі України.

Пропонується, що при визначенні майнових прав неповнолітніх осіб, слід користуватися сутнісним підходом, який полягає у виділенні та перерахуванні основних ознак даного поняття. Як дані ознак можна виділити:

- здатність майнового права належати певному суб'єкту цивільних відносин (дана ознака є найбільш явною, оскільки без суб'єкта не існує суб'єктивного права, а отже не існує безсуб'єктних прав), у тому числі та зокрема неповнолітній особі;

- здатність бути засобом реалізації майнового інтересу неповнолітніх осіб (забезпечення певними матеріальними благами), наприклад, у разі, коли інтерес полягає в тому, щоб зберегти певний майновий стан, то його забезпечення здійснюється за допомогою речових прав, якщо ж інтерес полягає у набутті майнового блага, то необхідно звертатися до зобов'язально-правових засобів (обов'язкових прав);

- можливість відчуження майнового права (відсутність міцного, нерозривного зв'язку з особою), цей висновок підтверджується законодавчо, зокрема згідно з частиною першою статті 178 ЦК України, об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої;

- можливість грошової оцінки майнового права (є аксіомою той факт, що майнові права мають власну цінність, яка може бути оцінена за допомогою універсальної міри виміру цінності – грошей).

Таким чином, слід визначити майнове право як суб'єктивне цивільне право, що належить певному суб'єкту, що виступає засобом реалізації майнових інтересів фізичної особи, що має грошову оцінку, що набувається на підставі юридичних фактів і має ознаки відчужуваності.

Висновки. Безпосередньо майнові права неповнолітніх осіб (як вид майнових прав залежно від суб'єкта) мають усі вище зазначені ознаки майнових прав.

На підставі вищевказаного, можна визначити майнові права неповнолітніх осіб як суб'єктивні цивільні права, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням майном, а також з матеріальними (майновими) вимогами, що виникають між учасниками цивільних відносин щодо розподілу цього майна та обміну (товарами, послугами, роботами, цінними паперами, грошима тощо) і які мають як суб'єкт неповнолітню особу (що не володіє дієздатністю в повному обсязі).

Як види майнових прав неповнолітніх осіб можна назвати: зобов'язальні права (правомочності власних дій, вимоги тощо), речові права (наприклад, право власності та інші), виняткові права (на результати інтелектуальної діяльності тощо).

Слід звернути увагу на те, що можливість набуття та здійснення майнових прав неповнолітніми особами обмежена законом. Ці права можуть набуватися неповнолітніми особами залежно від обсягу наданої їм цивільної дієздатності.

У випадках, коли можливість реалізації майнового права знаходиться за межами дієздатності неповнолітньої особи, вони набуваються та здійснюються від імені неповнолітніх осіб законними представниками (батьками, усиновлювачами, опікунами тощо) або за згодою останніх. Залежно від віку неповнолітнього обсяг його дієздатності обмежений законом.

Так відповідно до положень ЦК України малолітні особи віком до 14 років мають право самостійно вчиняти: дрібні побутові угоди; угоди, створені задля безоплатне отримання вигоди, які потребують нотаріального посвідчення чи державної реєстрації; угоди щодо розпорядження коштами, наданими законним представником.

Більш широкий обсяг дієздатності надано неповнолітнім особам віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Відповідно до положень ЦК України дані особи мають право самостійно, без згоди батьків, усиновлювачів та піклувальника: розпоряджатися своїми заробітком, стипендією та іншими доходами; здійснювати права автора твору науки, літератури або мистецтва, винаходу або іншого результату своєї інтелектуальної діяльності, що охороняється законом; вчиняти угоди, які законом належать до самостійного ведення неповнолітніх.

З наведеного вище переліку, стає очевидним, що в міру дорослішання неповнолітньої особи обсяг її прав стає ширшим до отримання повної дієздатності, яку фізична особа набуває після досягнення нею віку вісімнадцяти років.

Список використаних джерел:

1. Гладь Ю.О. Право вимоги як особливий різновид майна. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2010/4. С. 186-190
2. Гуменюк О. І. Класифікація особистих немайнових прав учасників цивільних правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3. С. 119-123.
3. Давидова Н. О. Особисті немайнові права [Текст]: Навч. посіб. / Н. О. Давидова. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – 160 с.
4. Науменко К.С. Ознаки особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її соціальне буття. 25 років становлення Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ: славетна історія та горизонти майбутнього: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21-22 лютого 2020 р.) / МВС України, Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми: Видавничий дім «Ельдорадо», 2020. С. 55-56
5. Попова С.О. Ознаки особистих немайнових прав юридичних осіб. Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 21 груд. 2017 р.); Нац. юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. С. 293-296.
6. Пунда О. О. Поняття особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини. *Актуальні проблеми держави і права*. – 2014. – С. 197–204.
7. Сафончик О.І. Право власності та інші речові права в контексті рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Проблеми та судження. *Юридичний вісник*. 2022/5. С. 85-90.
8. Сліпченко С.О., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119.
9. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред Є.О. Харитонova. Норма права. 2023. 1424 с.
10. Цивільне право України: підручник [Текст] : в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. – Львів: «Новий Світ-2000», 2014. – 444 с.
11. Цивільне право України в схемах: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів: «Ліга Прес», 2014. – 700 с.
12. Цивільне право України. У двох частинах. Частина 1. Навчальний посібник / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. наук, доц. Кухарєва О. Є., канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. Запоріжжя 2016. 284 с. (С. 160-165)
13. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін.] ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с. (11-23)
14. Цивільне право в сучасних умовах : навчально-методичний посібник. Освітня програма підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавр на факультеті судового та міжнародного права Національного університету «Одеська юридична академія», галузь знань – 08 «Право», спеціальність – 081 «Право» / О. І. Сафончик, М. В. Матійко, Б. В. Фасій. Одеса, 2023. 56 с.

